

אפרת קס, לא לפחד מהפחד: תחושת מסוגלות אישית ומקצועית בהוראה.
תל אביב: מכון מופ"ת, 2012. 324 עמ'.

ברכה אלפרט

הבית האישי, הבית המקצועי והזיקות ביניהם כגורמים בפיתוח מסוגלות אישית ומקצועית בהוראה עומדים במרכז ספרה של אפרת קס. כפי שהמחברת מעידה, הם ואפיונם מהווים את עיקר תרומתו של מחקרה המפורט והקפדני. חשיבות הבית והמשפחה מתבררת ועולה מכמה כיוונים: הכיוון האישי של הכותבת, המספרת על הרגע שבו התבוננה באם, באב ובילד בשדה התעופה ואז "הכתה בי ההבנה עתיקת היומין ... הרי הכול מתחיל במשפחה" (עמ' 53). רגע זה שימש לה קצה חוט לים הנתונים והמצאים ששקעה בו. רכיב מרכזי בספר הוא תיאורים של חיי המורות בבתי ילדותן ונעוריהן ובבתים ובמשפחות שהקימו בבגרותן. תיאורים אלו עלו מגוף הנתונים המרכזי של המחקר – ראיונות פתוחים עם 30 מורות, שכמחציתן אותרו במחקר כבעלות תחושת מסוגלות גבוהה וכמחציתן זוהו כבעלות תחושת מסוגלות נמוכה. רכיב מרכזי נוסף, המסביר מסוגלות מתוך נתוני הראיונות, הוא תיאורי החיים המקצועיים של המורות בבתי הספר שהן מלמדות בהם. במרכז התיאורים האלה משורטטים יחסיהן עם המנהלות כגורמים מעצבים ובעלי נוכחות בולטת ומשפיעה על תחושת המסוגלות שלהן. בהמשך הספר החוקרת מצביעה על המטפורות "בית" ו"משפחה" וכן על מטפורות המאפיינות אימהות, שעלו בראיונות עם המורות בעלות המסוגלות הגבוהה כשתיארו את בתי הספר שלהן. מטפורות כאלה לא עלו כלל בקבוצת המורות המאופיינות במסוגלות נמוכה, קובעת החוקרת, והיא שואלת "האם משום שחוויתן בבית הספר כה קשה עד שאי אפשר לצרף אותה לחוויה הנעימה של משפחה?" ואולי, היא תוהה, "משום שמשפחתן הפרטית אינה מקור לחוזק ולתמיכה?" וייתכן כי "ההסבר נעוץ כנראה בהפרדה המוחלטת שהן עושות בין עולם הבית לעולם העבודה, הפרדה שמקורה בהבניות חברתיות שמרניות" (עמ' 228).

* פרופ' ברכה אלפרט, המכללה האקדמית בית ברל.
דואר אלקטרוני: bracha@beitberl.ac.il

הספר פותח באפיון המושג "תחושת מסוגלות", מקורותיו התאורטיים והקשריו בתחום החינוך וההוראה. מבחינה של גוף המחקר העשיר בנושא זה עולה חשיבותה של תחושת מסוגלות עצמית (self-efficacy) גבוהה להשגת תוצאות רצויות ולמימוש הפוטנציאל של הפרט. מסוגלות עצמית בהוראה, כלומר אמונות של אנשי חינוך בדבר יכולתם להשפיע על תוצרי התלמידים, היא נושא מאתגר לחוקרי חינוך, והם ממשיכים לברר את גורמיו ואת השפעותיו האפשריות (ראו לדוגמה את Lee, Cawthon, & Dawson, 2013)

בפרק השני הכותבת משתפת אותנו במהלכיה המתודולוגיים ובהחלטתה להציג את הממצאים לפי שני מרחבים: המשפחתי והמקצועי. מרחבים אלו הם מארגנים של ממצאי המחקר, נוסף על ההבחנה בין קבוצת המורות בעלות תחושת המסוגלות הגבוהה לבין קבוצת המורות בעלות תחושת המסוגלות הנמוכה.

הפרק שלישי מתמקד במורות מן הקבוצה הראשונה ומתחלק לתת־פרק הדן במרחב המשפחתי שלהן ולתת־פרק הדן במרחב המקצועי. מבחינה משפחתית עולה כי בבתי מורות בעלות תחושת המסוגלות הגבוהה מושם דגש על ערך הלימודים, ההורים אכפתיים, מסורים ותומכים, והבית הוא מסגרת מגוננת ומספקת צרכים פיזיים ורגשיים. כמו כן מאפייין את הבית קשר קרוב עם האב ועם האם ותפיסת משברים כאתגר לצמיחה. את המרחב המקצועי מאפיינים יחסים עם מנהל או מנהלת המעניקים למורים משוב חיובי ורציף, נותנים להם אוטונומיה, מעבירים מסרים ברורים לסגל ואף נכונים לקבל ביקורת.

הפרק הרביעי עוסק בקבוצת המורות בעלות המסוגלות הנמוכה, ואף הוא מתחלק לתת־פרק הדן במרחב המשפחתי ולתת־פרק הדן במרחב המקצועי. מן הממצאים עולה כי המרחב המשפחתי בקבוצה זו מאופיין בנסיבות קשות יותר של חיים אישיים, חוויות של אבדן, במקרים רבים העדר דמות אב, קשיי תקשורת עם האם אף שהיא מקריבה את עצמה למען משפחתה, ציפיות להתנהגות טובה ומושלמת של הילדים, הצבת צורכי האחר לפני מימוש עצמי ותפיסת משברים כגורמים מחלישים. מבחינה מקצועית המורות תופסות את בית הספר כמאופיין בתרבות של השתקה, טיוח והסתרה, שחסר בו משוב חיובי ויש בו זלוזל במקצועיות הסגל, שכל מורה עוזב בו לנפשו ויש פערים חינוכיים וערכיים בין המורים לבין המנהל.

הפרק החמישי מנתח את הזיקות בין המרחב המשפחתי לבין המרחב המקצועי ודן בכמה סוגיות משמעותיות שעלו מן הממצאים. ראשית נדון קונפליקט התפקידים, שהוא מנת חלקן של כל המורות, בין מקומה של הקריירה לבין היותן אימהות. החוקרת מזהה אצל שתי הקבוצות קשיים במעבר בין העבודה לבין הבית וכן רגשי אשם בנוגע לכך. ואולם, המורות בעלות תחושת המסוגלות הגבוהה מצאו דרכים להתמודד עם הקונפליקט בלי שאחד מן העולמות יפגע באחר, ואילו המורות מן הקבוצה השנייה מציבות את האימהות ואת המשפחה במקום ראשון לפני מקומן של העבודה והקריירה. הכותבת מתעמקת באותו פרק בסוגיית הניהול שעלתה מן הממצאים כסוגיה מרכזית

ומנתחת אותה לאור מודלים ותיאוריות מתחום הניהול והמנהיגות. אלו אכן מאירים את הממצאים, אך את השאלה מה ההסבר לעוצמה הרבה שייחסו המורות ליחסיהן עם המנהלת הם מותרים פתוחה. ניסיון התשובה מחזיר שוב את הכותבת אל המרחב המשפחתי ואל בית ההורים. מתוך ניתוח הנתונים היא מעלה את הסברה ששלושת מעגלי ההשתייכות – משפחת המוצא, המשפחה הנוכחית והמשפחה המקצועית – חיים בהרמוניה ובתיאום בקרב מורות בעלות תחושת מסוגלות גבוהה. שלושתם משדרים תמיכה, קבלה ודרישה לעשייה איכותית, דבר המחזק את תחושת המסוגלות. לעומתן, בקרב מורות בעלות תחושת מסוגלות נמוכה מתרחשת דינמיקה שונה ומורכבת, שלפיה הן מחפשות מענה לחסך שהן נושאות מילדותן ויש להן צורך בפיצוי על כך. את הפיצוי הזה הן מקוות לקבל בעבודה, והן מחפשות בבית הספר מענה להמשך דפוס "הילדה הטובה" שהוטבע בהן בבית ההורים. אם הפיצוי והמענה לדפוס שהורגלו אליו אכן מתקבלים, אזי יש סיכוי לחיזוק המסוגלות העצמית, וְלא – הקושי רב. הסברים אלו אמנם עולים כאפשרויות מן הממצאים ומספרות המחקר, אך הם דורשים חקירה ובדיקה נוספות לשם חיזוקם.

אף שמסוגלות עצמית ממוקדת באינדיבידואל, בפרט, כפי שעולה משם המושג, ברור לנו מן הספר ש"אין לך אני לפי עצמו" (בובר, 1973, עמ' 4), ואין האני קיים אלא בתוך מכלול היחסים של זיקה ושל דיאלוג עם אחרים. כפי שטוענים הוגים מן העשורים האחרונים, החינוך בכלל ראוי לו שיתבסס על אתיקה של יחסים ולא על האינדיבידואליזם הליברלי הרווח (Nodding, 2002). בהמשך לאלו מעורר בעיניי מחשבה הממצא, המעניין בפני עצמו, שבבית ההורים של מורות בעלות תחושת מסוגלות נמוכה הערך העליון המודגש הוא קולקטיביזם ועזרה לזולת. ערך זה בא על חשבון הלימודים, שאינם ערך מועדף במשפחות אלו לעומת משפחות של מורות בעלות תחושת מסוגלות גבוהה, שבהן הלימודים כנתיב להצלחה אישית הם ערך כמעט עליון לעומת ערכים אחרים. תיאוריות הומניסטיות רווחות רואות גם במימוש עצמי וגם בפעילות למען החברה ערכים חינוכיים ראויים שאינם סותרים זה את זה, ולעתים אף משלימים זה את זה. העובדה שהספר מתמקד בעיקר בנשים – מורות, מנהלות, אימהות, הכותבת עצמה – מתאימה לגישה זו, שיש הרואים בה גישה נשית, אולם היא גישה שראוי שכל אדם, גבר או אישה, יאמצו. תהייה נוספת עולה לנוכח שמו היפה של הספר "לא לפחד מהפחד", שמקורו בסיפורה האישי של הכותבת, החותם את הספר. מן השם עולה ציפייה לספר העוסק בדרכים להעצמה ולפיתוח מסוגלות עצמית. בפועל הספר חושף ומנתח גורמים לתחושת מסוגלות אישית ומקצועית בהוראה ואינו מתעכב על דרכים לחיזוקה. עם זאת, יש לציין כי ההשתמעויות מן הממצאים מכוונות קוראים, ובהם חוקרים ואנשי חינוך, להתור לעשייה בתחום זה ולא רק להסברים.

לבסוף ברצוני להתייחס לגישה המתודולוגית של המחקר, ובעיקר לאופן כתיבתו של הספר. כאמור, נקודת המוצא הייתה מחקר כמותני המבוסס על שאלונים. ספר זה מציג ממצאים של מחקר איכותני ומשלב את ממצאי הראיונות הפתוחים, שהם עיקר הראיות

המובאות בו, לצד סיפורים אישיים מחיי הכותבת. אלו מאירים את הנושאים הנדונים מן הזווית הפרטית השונה כל כך מן הזווית הציבורית, המצויה בכתבי מלומדים. כמו כן משובצים בספר קטעי ספרות ואזכורים ספרותיים. מעל כל זאת עולה באופן בולט מודעות הכותבת לקוראים. היא משתפת אותנו לאורך הספר בשיקולים בעת עריכת המחקר, בחשיבה על הממצאים, בהסברים לאופן הצגתם ולחיבורם זה לזה. בכך היא מצטרפת למסורת ארוכה של אנשי ספרות וחוקרים, בעיקר חוקרים מן הפרדיגמה הפרשנית, הרואים חשיבות רבה למקומו של החוקר במחקר. נוסף על כך, הקורא נהנה מצירייה הצבעוניים ומלאי ההבעה של הכותבת. כפי שהיא מקווה, נראה לי כי אכן הצליחה לארוג את הטקסטים הכתובים והחזותיים, הפורמליים והאישיים, לכדי מסכת הרמונית המשקפת את העולמות השונים שהיא מתהלכת בהם.

מקורות

בובר, מ"מ (1973). בסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההוויה. ירושלים: מוסד ביאליק.

Lee, B., Cawthon, S., & Dawson, K. (2013). Elementary and secondary teacher self-efficacy for teaching and pedagogical conceptual change in a drama-based professional development program. *Teaching and Teacher Education, 30*, 84-98.

Noddings, N. (2002). *Starting at home: Caring and social policy*. Berkeley, CA: University of California Press.